

Varase ärkamisaja kirjakeelearendus ilukirjanduslike tõlgete peeglis

MARIS SAAGPAKK

Eesti soost haritlaste esiletõus varasel ärkamisajal ehk XIX sajandi keskel, nende eristumine baltisaksa literaatidest ja järkjärguline emantsipeerumine on eesti kultuuri loos märgiline protsess, mis avas ukse hilisematele kultuurilistele arengutele ja päädis riikliku iseolemisega. Varasesse ärkamisaega paigutuv ja eesti kultuuri emantsipatsiooniga haakuv üleminek vanalt kirjaviisilt uuele on seetõttu alati olnud rahvuslik-sümboolse tähendusega (Raag 2008: 45). XIX sajandil oli uus kirjaviis saksa mõjudest eemaldumise sümbol ning samasugune hoiak oli valdav ka XX sajandil. Kõnekas on uue kirjaviisi tulekust kirjutanud Arnold Kase ülevaatliku monograafia pealkiri: „Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles” (1958).¹ Kask kasutab oma keeleajaloolises ülevaates sõna „võitlus” 137 korda ja põhjendab metafoorivalikut nii: „Võitlus uue kirjaviisi pärast on võitlus minevikuga, feodalismiajast pärinevate harjumustega, orjameelsusega ja silmaringi piiratusega” (Kask 1958: 154).² Tema kirglik keelekasutus ei ole aga pelgalt sõjajärgse ideoloogilise retoorika peegeldus, vaid kannab paljude teiste autorite varasemaid seisukohti. Kirjakeele normimine ongi ju olemuslikult seotud ühiskonnas kulgevate poliitiliste, majanduslike, sotsiaalsete, demograafiliste ja kultuuriliste protsessidega (Raag 2008: 12). Normide kehtestamine, muutmine ja kriitika on väljund teatud ajastul valitsenud arusaamadele keelest, mille suhtes eestlastel väikerahvana on teravdatud tähelepanu.

Keelekorralduse (ingl *language planning*) termini looja Einar Haugen on kirjeldanud aspekte, mis mängivad rolli keele normimisel, näiteks ühiskonna keelesituatsioon, keelearenduse eesmärk, meetmed eesmärgi saavutamiseks, meetmete rakendamise protseduurid (grammatikad, sõnaraamatud) või ka keele propageerimine (vt Nekvapil 2010: 873). Keelekorralduse eesmärk on esile kutsuda muutusi keeles või keeletoimingutes (Nekvapil 2010: 871). Keelekorralduse ajalugu vaatleb keele arengut teadlikult suunanud isikute motivatsiooni, uuendusideid ja kavandatud muudatuste mõju kindla sihtrühma keelekasutusele (Oakes 2024: 36). Sellisena on keelekorraldus samal ajal kultuuri planeerimise osa (*culture planning*, Even-Zohar 2008). Võimukandjad kasutavad keelekorraldust (nt keelelised otsused kirjastuspoliitikas, tsensuur) võimu säilitamiseks. Poliitilisest võimust ilma jäetud

¹ Arnold Kask kaitses magistritöö „Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles” Saksa okupatsiooni ajal 1943. aastal, kuid selle ilmumisaeg jäi juba Nõukogude okupatsiooni perioodi 1946. aastal, mil töö ilmus pealkirja all „Война между старой и новой орфографией” ENSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetiste sarja teise köitena ja sisaldas venekeelset kokkuvõtet. 1958. aasta täiendatud väljaanne ilmus ilma venekeelsete lisandusteta.

² 1946. aasta trükkis on „feodalismiajast pärinevate harjumuste asemel” kirjas „mineviku harjumustega” (Kask 1946: 85).

üksikisikute ja gruppide jaoks võib kultuurilise repertuaari laiendamine (ka tõlkimine) olla võimalus aktiivselt arendada (planeerida) kultuuri, mille juhtimise hoo-
vad on kellegi teise käes (Even-Zohar 2008: 281).

Juba mainitud Arnold Kask (1946, 1958) lähtub oma keelekorralduse ajaloolises käsitluses samuti üksikisikute lugudest. Ta vaatleb ärkamisaja kultuuritegelasi, nende ideid, läbilöögi- ja koostöövõimet ning seob need ajaloolises vaates välja joonistuva emantsipatsiooni eesmärgiga. Ka Raimo Raag (2008: 22) on rõhutanud üksikisikute rolli kirjakeele kujundamises ning sedastanud, et „eesti praegune normikeel on enam kui poolteist sajandit kestnud pideva keelese pistamise tulemus”. Siinse artikli keskmes ei ole aga niivõrd keelekorralduses osalenud haritlased ega uue kirjaviisi kasutuselevõtu kronoloogia, vaid XIX sajandi keskpaigas algatatud kirjaviisi uuenduste rakendamine selle perioodi ilukirjanduslikes tõlgetes.

1850. aastate tõlkeloo jutustamisel on abiks deskriptiivne tõlkeuurimus (Toury 1995), mille aluseks on eeldus, et tõlkeprotsessis osalejad ei tee otsuseid juhuslikult, vaid lähtuvad sihtkultuuri normidest ja reeglitest ning isiklikest piirangutest ja võimalustest. Viimaste hulka tuleb arvata ühest küljest keeleoskus ja tõlgitava kirjanduse kättesaadavus ning teisest küljest XIX sajandi keskel valitsenud ettekujutus tõlkija tööst, tema rollist keelearenduses ja tõlgete rollist sihtkultuuris. Seepärast pakun siinses artiklis esmalt ülevaate eesti kirjakeele ühiskondlikust positsioonist XIX sajandil ja visandan sellega seonduvad tähtsamad arengujooned. Edasi kirjeldan viise, kuidas kirjakeele korraldamine ja korraldamatus ilmnevad sajandi keskpaigas tegutsenud tõlkijate tekstides. Selle perioodi kirjandusest rääkides tuleb aga mees pidada, et tõlke ja originaali piir on hägune: tõlkija-mugandaja ei hoolinud tingimata mõtte ja vormi võimalikult autentsest edasiandmisest, vaid kasutas lähteteksti või lähtetekstide kogumit enamasti pigem idee andja ja lähtepunktina.

Eesti kirjakeele ühiskondlik positsioon XIX sajandi keskel

Eestikeelne kirjasõna kujunes välja saksa pastorite misjonitegevuse tarbeks loodud tööriistana (Ross 2003: 323). Oma haridusest ja kultuurilisest taustast lähtuvalt kasutasid varase eesti kirjakeele loojad ladina ja saksa keele eeskujuna. Seni, kuni kirjakeelel oli peamiselt kiriklik-liturgiline roll, oli rahvakeelest eristumine muu hulgas kirjakeele kõrgema staatuse märk. Kui aga XIX sajandil hakati aina enam avaldama ilmalikke tekste, mille eesmärk oli lisaks rahvavalgustusele kommertsedu, sai kirjakeele raskepärasusest usulis-filoloogilise probleemi kõrval (Vilbaste 1961; Ross 2003) majanduslik-praktiline küsimus. Eesti keeles hakkas ilmuma tekste – eraldi trükiseid, kalendrikirjandust ja alates 1850. aastate lõpust regulaarselt ilmuvaid ajakirjandusväljaandeid –, millele oli vaja lugejaid, kes tunneks nende vastu huvi ja oleks valmis nende eest maksma. Lugejaskonna tekitamiseks pidid tekstid pakkuma talurahvale haaravat sisu, samal ajal olema keeleliselt ladusad ja arvestama lugeja teadmisi.

Eestikeelne lugemisvara toetus valdavalt saksakeelsetele eeskujudele (Talve 2004: 354; Nirk 1983: 53). Kohalikus saksakeelses kogukonnas ringelnud saksakeelsest

kalendrikirjandusest ja ajakirjandusest ning rahvaraamatutest leiti ilukirjanduslik ja populaarteaduslik materjal, mida eesti keelde mugandada. Termin *rahvaraamat* tähistabki „laiade lugejaskondade lektüüri” (Vinkel 1966: 8) XIX sajandi keskpaigas.³ Nagu rahvaraamatud ise, pärines ka neid tähistav termin saksa kultuuriruumist: *Volksbuch*’i (Wilpert 2001: 885) all mõeldakse madalama haridusega lugejate maitse järgi lihtsustatud, tihti anonüümselt ilmunud seiklus-, armastus- või kannatuslugusid, mis võisid olla tuntud klassikaliste teoste lihtsustatud kokkuvõtted või originaalteosed. Lisaks võisid rahvaraamatud olla loomaloode, tuntud isikute elulood või ajalooliste sündmuste kirjeldused. Tõlkeloo haakub rahvaraamatu terminiga *belles infidèles* (pr ’kaunid truudusetud’), mis tähistab sihtrühmale orienteeritud kodustavaid tõlkeid (Albrecht, Plack 2008: 121). Eesti kontekstis võib seega rääkida topeltmugandamisest: eeskujuks võeti saksa kultuuriruumis tihti juba mugandatud tõlgetena ringlevad rahvaraamatud, millest tehti omakorda kodustatud tõlked.

XIX sajandi keskpaigas sündinud tõlketekstid jäid valdavalt oma aega ega kuulu tänapäeva inimese lugemislauale. Erandiks on ehk vaid Tartus Laakmanni kirjastuses ilmunud Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–1882) saksa rahvapärase kirjanduse mugandused „Reinowadder Rebbane. Üks ennemuistene jut” (1850) ja „Kilplaste imewärklikud, wäga kentsakad, maa-ilmast kuulmata ja tännini weel üleskirjutamata jutud ja teud” (vt Marbach 1857), mille aluseks olid Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) „Reinecke Fuchs” (1794) ja Gotthard Oswald Marbachi (1810–1890) „Der Schildebürger wunderseltame, abenteuerliche, unerhörte und bisher unbeschriebene Geschichten und Thaten” (1838).⁴ Vähem tuntud vahendajatelt eestlastele kohandatud valdavalt moraliseerivad tekstid, nagu Franz Heinrich Willbergi (1814–1866) „Wanna Buhgmann. Üks luggeminne öppelikkuks aeawiteks” (vt Barth 1856), mille aluseks oli Christian Gottlob Barthi (1799–1862) „Der alte Buchmann oder des Vaters Fluch. Eine Erzählung für Christenkinder” („Vana Buchmann ehk isa needus. Jutustus ristirahvale”, 1832), ja eri tõlkijate rohked mugandused kaasaegse saksa rahvakirjaniku Christoph von Schmidti (1768–1854) moraliseerimisjonistlikus stiilis teostest, on unustatud. Need tõlked jäävad tänapäeva lugejale nii sisu kui ka tõlketehnika poolest võõraks.

Germanist Hermann Bausinger (1963: 210) on öelnud, et rahvakirjanduse uurimine on ühtlasi rahvuspsühholoogia uurimine. Kirjanduslugu ja sellega koos tõlkelugu on rahvusliku ajaloo osa ja nii ilmub üldistustesse hinnanguid selle kohta, mis sugust rolli üks või teine nähtus eestluse arendamisel kandis. Karl August Hermann XIX sajandi lõpus ilmunud kirjanduslugu peab rahvakirjanduse tõlgete juures oluliseks just nende populaarsust: „Mõned raamatud nende seast [XIX sajandi keskel ilmunud] oliwad aga iseäranis tähtsad selle pärast, et nad rahwale wäga rohkesti meeldisiwad” (Hermann 1898: 376). Nõukogude perioodil nimetas Endel Nirk XIX sajandi keskpaiga tõlkekirjandust „halearmsaks ja muidu labaseks” (Nirk 1966: 8) või lihtsalt vähenõudlikuks (Nirk 1983: 53). Rahvaraamatute ajaloole keskendunud Aarne Vinkel (1966: 232) eristas Kreutzwaldi tõlgitud „rahvavalgustuslikku”

³ Termin i hāgususe ja ebatāpsuse kohta on esinenud kriitikat (Mattheus 2015), kuid siinses uurimuses on rahvaraamatu termini kirjeldav funktsioon siiski piisav.

⁴ Mõlemad saksakeelsed alustekstid olid omakorda varauusaegsete tekstide töötlused.

kirjandust ja muud „pietistlikust vaimust läbiimbunud ajaviitelektüüri”. Ometi rõhutas ka Nirk (1966: 8), et eestikeelse kirjanduse algaastail ei loodudki veel tekste haritumale lugejale. Lihtrahvale massilektüüriks mõeldud teoste puhul on loomulik, et lugejate lemmikuks ei saanud „kaugeltki alati kõige parem ja väärtuslikum” (Nirk 1966: 8). Uuemad käsitlused näevad rahvakirjanduse rolli leebemalt ja räägivad sentimentaalsest kirjandusest (Hasselblatt 2016: 156), mille tingis „[a]jale vastav maitse, kirjutajate võimed ning lugemisvara januneva auditooriumi vajadus huvitava, tundealise ja põneva järele” (Talve 2004: 354). Seega võib öelda, et XXI sajandil nähakse saksa rahvaraamatute tõlkimist olulise vaheetapina ning eeldusena eesti keeles kirjutavate autorite kujunemiseks ja lugejate kasvatamiseks.

Murranguid eestikeelse kirjavara ja kirjasõna arengus XIX sajandi keskel suunasid nii baltisakslased kui ka eesti soost kakskeelsed haritlased, kes ei paigutu ühisenimetaja alla ei haridusliku tausta ega ka tegutsemise motivatsiooni mõttes. Baltisaksa kogukonnas tuleb esmalt mainida põhimõttelisi vaidlusi selle üle, kas eesti keele ja kultuuriga on mõtet tegeleda või oleks õigem eestlased germaniseerida (vt Ross 2011; Saagpakk 2015). Isegi estofiilsed baltisakslased ei olnud tingimata ühel meelel, nende hulgas oli nii hetkes elavaid pragmaatikuid kui ka visionääre. Kirikukeele suhtes kriitiline keeleteadlane ja põhimõtteline uuendaja, vaimulik Eduard Ahrens (1803–1863) süüdistas vaimulikke selles, et neid ei huvita eesti keele õppimine ega keelereeglid (Vilbaste 1961: 14). Samal ajal oli oma parimas loomeeas pastor ja tõlkija Carl Eduard Körber (1802–1883), kes oli eestikeelseid rahvapäraseid kirjutisi avaldav pragmaatik ja vaimulik rahvalgustaja. Körber, kelle kirjutised ei leidnud Ahrensi (Vilbaste 1961: 14) ega Kreutzwaldi (Altoa 1977: 35) silmis armu, lõi ometi väsimatult eri otstarbega eestikeelset kirjavara, nii koolidele kui ka ajaviitelugemiseks.

Erimeelsused valitsesid muu hulgas väheste sel perioodil aktiivselt tegutsenud eesti soost haritlaste vahel. Kolleegide avaldatud eestikeelse kirjavara sisu ja vorm sai hävitava kriitika osaliseks. Laialt tuntud ja palju kajastatud on Kreutzwaldi mürgised sõnavõtted Johann Voldemar Jannseni (1819–1890) kohta (Nirk 1968: 150), ent Kreutzwald astus keelekasutuse teemal sõnasõtta ka Tallinnas esimest järjepidevat ajakirja Tallinna koddaniko raamat omma sõbbradele male välja andnud Friedrich Nikolai Russowiga (1828–1906) (Kask 1958: 88–90).

Arvestades neid vastuolusid, tasuks põgusalt peatuda küsimusel, kes kirjutas eesti keeles ilmalikku kirjandust ja milleks seda tehti. Nagu öeldud, oli enamik ilmunud ilukirjanduslikust ja populaarteaduslikust materjalist tõlkeline, seega ei pidanud ilukirjanduse avaldaja olema originaalne looja. Tõlketöö pidi aga kaasaegsetele huvi pakkuma, muidu ei ole võimalik seletada, miks avaldasid kirjanduslikke tõlkeid peale pastorite ja pedagoogide maamõõtjad, ametnikud ja mütsitegijad. Julia Richter (2020: 152–162) eristab oma tõlkeajaloo käsitluses Pierre Bourdieule toetudes tõlkijate kolme peamist motivatsiooni: sotsiaalne, kultuuriline ja majanduslik kapital. Kindlasti oli Eestis oluline sotsiaalse kapitali aspekt, mis avaldus võrgustike, kontaktide ja tõlketegevusega kaasneva sotsiaalse prestiiži kaudu. Varased rahvalgustuslikud kirjutised ei mõjutanud ainult eesti talurahvast lugejaskonda, vaid innustasid tõlkija ning autorina kätt proovima teisigi kaasaegseid. Majanduslikel

motiividel oli tõenäoliselt samuti oma roll, ehkki tõlkimine ei olnud lihtne viis raha teenida. Erinevalt Saksamaast, kus rahvakirjanikuna oli võimalik palju teenida (Füller 2006: 105), ei olnud Eestis väikese ja väga vaese lugejaskonna tõttu võimalik teha kirjanikutööst peamist sissetulekuallikat. Seepärast ei olnudki XIX sajandi keskpaigas veel professionaalseid autoreid-tõlkijaid. Ka lisateenistusena ei toonud ilukirjanduslike tekstide tõlkimine ja mugandamine märkimisväärt tulu. Tõlke tasu oli tihti teatud arv trükitud raamatuid. Isegi toliaegsete menukate tõlkijad, nagu Kreutzwald ja Jannsen, kurtsid pidevalt vähesest tasust.

Eestis oli seega küllap esikohal tõlkijate ootus, et eesti kirjakeele ja kirjavara arendajana ning eestlaste ulatuslikus tsiviliseerimisprojekti osalejana koguvad nad kultuurilist kapitali. Cornelius Hasselblatt (2016: 160) on XIX sajandi keskpaigas ilmunud eestikeelse kirjavara avaldamist nimetanud seepärast „kahekordselt rahvalalgustuslikuks”: ühest küljest pakuti „kõikmõeldavaid huvitavaid teadmisi ajaloost ja tänapäevast” ning teisalt tehti seda uudse meediumi, eestikeelsete ilukirjanduslike tekstide kaudu.

Baltisakslased, kes XIX sajandi keskpaigas mugandasid kirjanduslikke tekste eesti keelde, pidasid end ilmselt eelkõige rahvalalgustajateks. Avaldatud tõlgete paratekstides on aga selgelt näha intellektuaalne nauding tõlkimisest ja teadlikkus oma tegevuse olulisusest. Friedrich Schilleri (1759–1805) poeemi „Das Lied von der Glocke” (1798) esmakordselt eestikeelse raamatuna trükki andnud Wilhelm Friedrich Eichhorn (1827–1896) kirjutas oma tõlke „Laul kiriko kellast” eessõnas rõhutatud tagasihoidlikkusega: „Küll tundjad mo laulo juures mõnda puudust leidwad, aga annan seda ni heaste, kui wöin, ehk tuleb siis targematel imu, seda tööd ka katsuda ja paremini korda saata” (Eichhorn 1860: VII).⁵ Tagasihoidliku poosi taga on lootus tunnustusele.

Peale tegusate üksikisikute tuleb mainida Tartu ja Tallinna akadeemilisi seltsi, kus peeti sisulisi arutelusid keelekorralduse üle (Laanekask 2004: 34). Tartus 1838. aastal asutatud Gelehrte Ehstnische Gesellschaft (Õpetatud Eesti Selts) ja alates 1842. aastast Tallinnas tegutsenud Estländische Literärische Gesellschaft (Eestimaa Kirjanduse Ühing) olid mainekad institutsioonid, mis koondasid peamiselt saksa keelt kõnelevaid eesti kultuurist ja keelest huvituvaid intellektuaale. Ühingutes käsitatud teemade hulka kuulus kaasaegse eestikeelse kirjasõna vormi ja sisu arendamine. Estofiilse ringkonna häälekandjaks kujunes ajaleht *Das Inland*,⁶ „tegelikult eesti ajaleht, mis lihtsalt pragmaatilistel põhjustel kasutas saksa keelt” (Hasselblatt 2016: 166).

Erinevalt eespool mainitud Ahrensisist, kes nägi keelt peamiselt misjonitööriistana (Ross 2003: 323; Vilbaste 1961: 14), rääkisid teised saksakeelsed haritlased keelelise arendustöö vajadusest muu hulgas kultuuri planeerimise ehk „rahvuse ehitamise”⁷

⁵ Iroonilisel kombel kirjutas Eichhorn hävitava kriitika, kui Carl Eduard Malm 1870. aastal tõepoolest parema tõlkega lugejate ette tuli (vt Eichhorn 1870).

⁶ Täielik nimi oli *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur*.

⁷ „Rahvuse ehitamisega” (ingl *nation-building*, sks *Nationbildung*) seonduvast mõistepilvest ja teoreetilise raamistikust vt lähemalt Lökk 2015.

vaates. 1852. aastal kirjeldas õpetaja ja keeleteadlane Gustav Moritz Santo (1802–1856) Tartus Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul eestlaste olukorda vägagi mustades värvides:

Veel tänagi ei kuulu eestlane kui selline kõrgemasse või ka lihtsalt haritud ringkonda, ja juhul, kui arenenud humaansed olud ja soodne seadusandlus on võimaldanud talle madalatest hüttidest kõrgema hariduseni ja kodanliku eluviisini edasi pürgida, mida muidu vaid saksad saavutada võivad, on see eesmärk saavutatud ainult oma rahvusest lahtiütlemise tulemusena. Kui ta [eestlane] on akadeemiliselt haritud, õpetatud ja elab paremates tingimustes kui talupojad, on ta muutunud mitte-eestlaseks ja tema emakeel ei ole talle vahend ei hariduse saavutamisel ega oma tegevuse ja staatuse tutvustamiseks. (Santo 1853⁸: v46; minu tõlge – M. S.)

Santo kasutab eesti rahva arengusuundade kirjeldamisel kujundlikku sõna *emporschwingen* (siin tõlgitud kui 'edasi pürgima'), milles sisaldub tugev dünaamilisus. *Empor* tähendab 'üles, kõrgele' ning *schwingen* on vendade Grimmide sõnaraamatu järgi 'midagi jõu ja hooga läbi õhu liigutama' (Wörterbuchnetz). Väljend toob eesti keele kontekstis silme ette külakiige, mis vajab hoo saamiseks koostööd ja mitme inimese jõudu.

Nagu Santo välja toob, oli XIX sajandi keskpaiga eesti keeles kirjutav haritlane alati kakskeelne. Kokku oli aastail 1850–1860 eesti soost „eliitharitlasi” ehk kõrgharidusega eesti mehi vaid 31 (Karjahärm, Sirk 1997: 34). Valdavalt olid nad arstid (10), pastorid (7) ja pedagoogid (6), kuid eesti kultuurielu aktiivses kujundamises osales neist vaid 15–20 (Karjahärm, Sirk 1997: 35). Need eesti soost kirjamehed olid oma sõprade ja mõttekaaslastega saksakeelses kirjavahetuses, vestlesid ja pidasid päevikut saksa keeles. Senises kultuuriloos on just Kreutzwaldi puhul esile toodud fakti, et tema esimesed saksakeelsed kirjutised olid nii keelelt kui ka sisult märksa tugevamad kui sama perioodi eestikeelsed tekstid (Nirk 1968: 161). Seega ei olnud eesti keeles kirjutamine enesestmõistetav ega lihtne ning töö eesti keele ja kirjanusega varase ärkamisaja kakskeelsete eestlaste jaoks oli keeruline intellektuaalne väljakutse. Raag (2008: 65) on leidnud, et tavaelus kasutati saksa keelt haritud eestlaste vestlustes ja kirjavahetuses isegi kuni 1890. aastateni. Ilmeka näite sajandi teise poole keelevaliku kohta leiab Kreutzwaldile ja Jannsenile järgneva põlvkonna eesti koolmeistri, ajakirjaniku ja tõlkija Juhan Kurriku (1849–1922) mälestustest. Kurrik kirjeldab 1869. aastal toimunud kohtumist Kreutzwaldiga ja toob esile, et omavahel räägiti saksa keeles: „Ta [Kreutzwald] seletas ja kiitis Aleksandrikooli mõtet, töötas või ähvardas sakstele, kui keegi neist selles asjas temaga peaks juttu tegema, puhast veini või selget vett sisse valada – „einschenken”, sest meie rääkisime saksa keeli, muidugi minu rumala saksakeelse teretamise tagajärjel” (Kurrik 1922: 183).

Kurrik häbeneb oma keelevalikut vestluses Kreutzwaldiga kui ilmingut, mida tänapäeval kirjeldataks terminiga *enesekolonisatsioon*, ometi on ka eestikeelses kirjelduses omakorda tugevalt saksa keele mõju. Kreutzwaldi tsiteerides kasutab

⁸ Trükituna ilmus kõne aasta hiljem.

Kurrik tõlkelist väljendit „puhast veini sisse valama”, mis tuleb saksakeelsest „reinen Wein einschenken” (‘ilustamata, otsesõnu ütlema’). Kurrik kirjeldab veel, et jättis Kreutzwaldiga toas vesteldes lambanahkse kasuka selga, ning ütleb selle fopaa kohta, et see on midagi, mida „hinge põhjas häbenen” (Kurrik 1922: 184). Mälupilt endast kui lambakasukas higistavast ja eestlasega saksa keelt rääkivast noorukist pidi vanas eas Kurrikule tunduma kohmakalt ja naeruväärselt tõusiklik, umbes nagu sajandi keskel Jannseni Perno Postimehes kirjeldatud talutüdrukud:

Meie rahwas on ni pöraseks targaks läinud, et Saksa- ja Wenne-wisi ennamaks peab, kui omma wisi. Wata tallo tüdrukutgi, kes üks aasta mõisas teninud, ei mõista ennam selget makeelt; loe ehk laula temmale üht eht Eesti laulo, warsi on ta ninnake kärsus ja ütleb: „Wuih, nisuggune rummal tallopoia lorri!” (Jannsen 1860: 275)

Jannsen andis talurahva harimisse muidugi hindamatu panuse. Rahvaraamatute ja kalendrite kõrval on just eestikeelse perioodika tekkimine ja levik rahva lugemishuvi arendamisel ja eesti kirjakeele arengus laiemalt märgilise tähtsusega (Laanekask 2004: 32). Eestikeelne ajakirjandus koondas eri registreid, nagu päevapoliitika, administratiivküsimused ja ilukirjanduslikud lühivormid, ning seadis sihiks kõnetada edumeelset ja uudishimulikku eestikeelset lugejat. Jannseni (1857a) „Postimehhe essimmenne terretaminne” võtab selle ilmekalt kokku: „Keik, mis sünnib ilma sees, / Annan teada sulle heaks, / Et ka sinno rahwas teaks, / Kuida keik ma-ilma maad / Ellawad ja teggewad.”

Just eestlaste saksastumisprotsessi peatamine ja rahvuse kujundamisel osalemine oli varasel ärkamisajal kirjameestena üles astunud eesti haritlaste peamisi tõukejõude. Hilisemad vaatlejad on kultuurielu sakslaste käest eestlaste kätte liikumise murdepunkti paigutanud 1850. aastatesse, sealt alates „jääwad wõõrad koguni wähe-seks ja kaowad pea sootumaks ära” (Hermann 1898: 384). Eestlased, kes haridust saanud, olevat adunud, et „inetu ja häbi-asi on end sugurahwast lahti lüüa” (Hermann 1898: 385). Kaasaegsete silmis ei olnud ilmselt eesti (kirja)kultuuri arengu suund nii kindel. Saksastumine või venestumine tundus olevat loogiline areng ja seda isegi Kreutzwaldi meelest, kes uneajast lõi eestikeelset kirjavara ning kirjutas üles ja töötles eesti rahvalaule. Oma 1859. aasta kirjas Schultz-Bertramile ütleb Lõuna-Eesti üksinduses töötav Kreutzwald, et 100 aasta pärast on tõenäoliselt olemas „veel ainult saksa-eestlasi ja vene-eestlasi” (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1959: 153, tlk Betti Alver).

Kirjakeele arendamine tõlgete abil

Eesti kirjakeele arendamise kolm keskset suundumust XIX sajandi esimesel poolel olid põhja- ja lõuna-eesti ehk tallinna ja tartu keele vahelise killustatuse lõpetamine, oskussõnavara täiendamine ja vana kirjaviisi reformimine (Raag 2008: 41–48).

Tallinna ja tartu keele võitluses jäi peale suurema keeekasutajate arvuga tallinna keel (Laanekask 2004: 37), mis torkab silma ilukirjanduslikes tõlgetes. Sajandi

keskpaigas jäi nimelt lõunaestikeelsete trükiste väljaandmine üsna harvaks, 1850–1860 ilmus ligikaudu 100 ilukirjanduslikku tõlget tallinna keeles (nii raamatutena kui ka ajakirjanduses) ja vaid mõni üksik tartu keeles. Lõunaestikeelele jäi truuks peaaegu ainult Johann Schwelle (XIX sajandi esimene kümnend – XIX sajandi teine pool), kes on kirjandusloos tuntud vaimuliku kirjanduse ja robinsonaadide tõlkijana (Vinkel 1966: 180). Vähemalt üht Schwelle raamatut püüti mõlema keeleala siht-rühmale müüa. Mugandatud valme ja luuletusi sisaldav kogumik „Wäega tullolikko nink kenna, õppetlikku laulu nink juttu” (1850) ilmus samal aastal ka tallinnakeelse pealkirjaga „Wäega tullolikko nink kennad, õppetlikkud laulud nink juttud”, ehkki sisu on mõlemal raamatul ühesugune. Schwelle keelekasutuse kohta on mööda-minnes pilkava hinnangu andnud Tartu ülikooli esimene eestlasest eesti keele lektor Dietrich Heinrich Jürgenson (1804–1841), kelle postuumselt ilmunud eestikeelse kirjanduse ülevaates on Schwelle kohta kirjas, et too on mitme väikese traktaadi-kese tõlkija ning tema keel ei ole ei tartu ega tallinna keel („weder Dörptsch, noch Revalsch”, Jürgenson 1844: 72).

Teine just tõlkijate jaoks oluline keelearenduse valdkond oli **sõnavara ja uute terminite loomine** ning seeläbi lugejate maailmapildi laiendamine. Sihtrühma piiratud silmaring ja sõnavara oli probleem, millele pakkusid tõlkijad lahendusi. Tõlked ei saanud olla väga nõudlikud, isegi kui tõlkija ise oli hea keeletundja ja kirjanduslikult võimekas. Muganduslikes täiendustes ja selgitustes avaneb pilt sellest, missugune oli kujuteldava eestikeelse lugeja teadmiste horisont. Eelkõige oli aga probleemiks igasuguse kirjanduse vähesus. Võrreldes sajandi esimeste kümnenditega, mida olid suunanud Otto Wilhelm Masing (1763–1832) ja Johann Heinrich Rosenplänter (1782–1846), oli sajandi keskpaik kirjasõna arengus vaikne, suisa madalseisus (Altoa 1977: 39). Nii maalib Kreutzwald (1848: [2]) rahva entsüklopeediliste teadmiste toetamiseks mõeldud sarja „Ma-ilm ja mõnda”⁹ eessõnas eesti kirjasõna hetkeseisust üsna kurva pildi. Pärast Otto Wilhelm Masingu kirjutusi „kolmekümne aasta eest” ei olevat enam maarahvale väärtuslikku kirjasõna pakutud, kuna see ei tasunud majanduslikult ära. Mujal maailmas oli aga samal ajal elu kiiresti edasi arenenud, mis-läbi „teadmise riik otsego auro-wankri kirusega iggamehele omanduseks sai, meie Ma-rahwas üksi teiste järrele kaugele mahha jäi”. Tänu sellele ei olevat eesti rahvale kirjutamine suurem vaev: „Targem rahwas on oma teadmisi teistele õppetuseks iggas arritud rahwa keles ni palju kokko pannud, et meie päiwil ramato välja andjal suremat waewa ei olle, kui selle märato koggo ulgast sedda välja wallitseda, mis südda imustab.” (Kreutzwald 1848: [2]) „Ma-ilm ja mõnda” on oma lugeja suhtes nõudlik ning sisaldab rohkelt uusi sõnu ja termineid, aga teose entsüklopeedilise loomu tõttu on kirjeldused ning selgitused ja toetav pildimaterjal selle teksti orgaaniline osa.

Tõlgete roll rahva haridustaseme ja vaimse haarde arendamisel oli seega teadvustatud ja selge. Samal ajal ei tohtinud tõlkija Kreutzwaldi hinnangul oma staatust kuritarvitada ja võõramaise kirjavara hulgast tuli teha hariv valik. 1854. aasta „Maa-

⁹ Toetub tugevalt Johann Peter Hebeli (1760–1826) „Schatzkästlein des rheinischen Hausfreundes” („Reinimaa majasõbra varalaegas”, 1811) tekstidele.

rahwa Kasuline Kalender”¹⁰ avaldas Kreutzwaldi algupärase loo „Widewik”, mille jutustaja kurjalt poriseb: „Meie päewil weetakse igalt poolt rohkest wõeramaade kirjakaupa turule, mis läbi oma kohaga hoopis ärawõerdume [---]” (Kreutzwald 1854: 3).

XIX sajandi keskpaiga rahvaraamatute tõlgete sõnavaravalikut on üksikute raamatute näitel korduvalt käsitletud juba eestikeelse tõlkekriitika tekkimise algusaegadel (Roos 1930; Saar 1936) ning neid on allikana kasutatud eestlaste geograafia-teadmiste kirjeldamisel (Paatsi 2003).

Kõnealuse perioodi tõlgete lähema analüüsi võimalused on küll piiratud, sest populaarseid rahvaraamatuid võidi välja anda mitmes kirjastuses ja pole teada, missugune väljaanne oli tõlke aluseks. Siiski võib mitme muganduse ja täienduse puhul piisava kindlusega väita, et tegu on tõlkija täiendustega. Näitena sobib siia Laiuse pastori Heinrich Nieländeri (1815–1905) anonüümsena ilmunud tõlketöö „Jürri Neimark ja temma wiol, ehk „Kes Jummalat ni lasseb tehha kui temma tunneb üllewelt”” (1853), mille aluseks oli saksa rahvakirjaniku Karl Gustav Nieritzi jutustus „Georg Neumark und die Gambe, oder Wer nur den lieben Gott läßt walten” (1844).¹¹ Laiusel aktiivse estofiilina tegutsenud Nieländer, kes oli Õpetatud Eesti Seltsi asutajaliige ja rajas oma kodukihelkonnas juba 1835. aastal eestlaste laulukoori (Andresen 2019: 29), oli küllap kursis oma sihtrühma vajaduste ja võimetega. Tõlkija valik langes Nieritzi teosele ilmselt pealkirjas mainitud kirikulaulu tuntuse tõttu. Nieländeri originaali tegevustikku järgiva tõlke mugandamise strateegiates leidub iseloomulikku kogu perioodi rahvaraamatute tõlgetele, aga siinkohal toon näiteid ainult toponüümide ja mõne tööga kohta. Kõige tavalisem ja sagedasem, tekstis enamasti vaikimisi esinev võte on täpsustuste ja selgituste lisamine. Nieländeri tõlkes on Hamburg, mida originaalis pikemalt tutvustatakse, lokaliseeritud geograafiliselt täpselt (siin minu kursiivis) kui algupärandis: „Hamburri lin on põhjapoolset Saksa-maal, Elbe jõe kaldal, suur, ja uhke kaubalin, kus paljogi kennaid ulitsaid ja uhkid ja kõrkid honeid on” (Nieritz 1853: 1). Linna asukoha täpsustamise ja kohanime suupäraseks mugandamisega avar dab Nieländer kohaliku lugeja maailmapilti, mida sajandi keskel oli põhjust pidada üsna piiratuks. 1867. aastal Perno Postimehe kui esimese eesti ajalehe kümnenda ilmumisaasta puhul avaldatud eesti ajakirjanduse ülevaates ironiseerib Revaler Zeitungi anonüümne kirjasaatja eestlaste maailmapildi olematu haarde üle, teravmeelitsedes, et kogu välismaa oli eestlaste jaoks 1850-ndail peamiselt „Saksa-ma”, lisaks olnud teada, et Inglismaalt tulevat piibliraamatud ja hea teras, Prantsusmaaga oli millalgi sõda, Rootsi oli kunagi riik, mille alla Eesti kuulus, ja Venemaa koosneb pelgalt kolmest geograafilisest tähisest: „Peterburri”, „Musku” ja „tagga Musku” (Über die estnische Journalistik 1867). Madaldav kommentaar võib olla ülepingutatud, aga tõlkijate püüdlused lugejate maailmapilti avardada viitavad tõepoolest väga vähestele ootusele oma sihtrühma suhtes. Näiteks hea siht-rühmatundja Jannsen (1857b: 5) juhat ab esimeses Perno Postimehes uudise Hiinas

¹⁰ Heinrich Laakmanni trükikoja „Maarahva kasuline kalender” kasutas alates 1852. aasta väljaandest uut kirjaviisi (Annus 2000: 117).

¹¹ Nieritz omakorda toetus barokkhelilooja Georg Neumarki (1621–1681) omaeluloolise raamatu hilisemale rahvalikule väljaandele.

toimunud inglaste ja hiinlaste kokkupõrkest sisse nii: „**Hina** ehk **K i n a r i k i s**, veel kaugemal **H o m m i k o - I n d i a m a** tagga, sakste **t e e w e e** issamaal, mis ka sures Asiama jaus, olli jubba talwe otsa söa mürrinat kuulda.” Sealsamas Aafrikast jutustava uudise juhatab sisse info: „Ahwrikamaga peäle, mis keigest paggana madest meile keige lähhem on. – Palla on se ma, nago rehhe tubba.” (Jannsen 1857c: 7) Täiendused ehk eksplikatsioonid, mis alati sõltuvad tõlkija teadmistest (Kujamäki 2004: 922), täiendavad ja rikastavad peale sisu ka teksti stiili.

Nieländer kasutab „Jürri Neimarkis” joonealuseid märkusi, et selgitada Eestis tundmatuid loomi ja linde. Sõnu „tiger” ja „pelikan” (Nieritz 1853: 42) ei selgita aga tõlkija ise, vaid suunab lugeja Kreutzwaldi raamatu „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on” (1848, 1849) juurde ning toob ära leheküljed (vastavalt 134 ja 43), kus kõnealusest loomast ja linnust räägitakse. Nieländer eeldas järelikult Kreutzwaldi raamatu laia levikut. Joone all selgitab Nieländer muu hulgas sellist tänapäeval tava-pärast mööblieset nagu riiul („riol”): „riol on seina naale seatud laudid, kelle peal ramatuid hoitakse” (Nieritz 1853: 2), mis viitab sellele, et raamat kui interjööri osa oli talupojale veel võõras.

Joonealuseid märkusi kasutab ka Muhu pastor Carl Wilhelm Freundlich (1803–1872) oma kohmakas tõlkes Gottfried August Bürgeri (1747–1794) kuulsast luuletusest „Lenore” (1773).¹² Freundlich (1852: 43) kirjeldab joonealuses märkuses Jannseni ja Nieländeriga samas võtmes Praha linna: „Pragi lin on Pömi-ma pealin, ja Pömi Ma on Ööstrigi keisri wallitsusse al.”

Tekstis sisalduvate täienduste ja joonealuste märkuste kõrval on sõnavara avardamise võte ka sulgudes selgituste lisamine. Tõlkijana väheviljakas, ent värvika elukäiguga eesti emakeelega Berend Gildenmann (ka Pärend, 1822–1884) on kirjanduslukkku jäänud sajandi keskel populaarse kannatuslugude žanri eestindajana. Muu hulgas tõlkis Gildenmann omaaegset autorit Christoph von Schmidit (1768–1854), kelle „Genovefa” (1810) oli XIX sajandil üks enim eestindatud raamatuid (Vinkel 1966: 181). Gildenmann tõlkis Schmidit „Rosa” (1823) üldjoontes originaalilähedalt, ehkki vajadusel mugandas seda. Enamasti tegi tõlkija mugandused vaikimisi, nii sai Lõuna-Saksamaa Švaabimaast lihtsalt „Loune pool Saksamaal” (Schmid 1851: 3), mõnikord on mugandused aga lugejale nähtavad: „kolm tadert (se on ni palju kui kolm rubla hõbbekat)” (Schmid 1851: 8). Sulgudes esineb tõlkevariante „sinno issa ja mind Jummal sannaga ühheks önnistas (laulatas)” (Schmid 1851: 12).

Eriti agaralt kasutas sulgusid Aleksander Umblia, kelle eluloo kohta lähemad andmed puuduvad. Kirjandusloos viidatakse Umbliale tavaliselt kui „Tartu kübarameistrile” (Vinkel 1966: 236). Võrreldes paljude kaasaegsetega mugandas Umblia vähem, kuid üritas sulgusid kasutades tasandada erinevust lugeja maailmapildi ja tõlgitavas tekstis esitatud uudse informatsiooni vahel. Näiteks Johann Peter Hebeli tekste sisaldavast kogumikust „Tallorahwa Koddo-söbber” (1854) leiab kohanimed „Swartswaldis (Mustametsas)” (Hebel 1854a: 13), samuti argielu reaale, kui juttu on näiteks „santide[st] (kerjajate[st])” (Hebel 1854a: 13) ja „ukse ingedest (saggaratest)”

¹² Freundlichi „Leonore ehk Leno” ei olnud Bürgeri luuletuse esimene tõlge eesti keelde. Aasta varem oli ilmunud Kreutzwaldi „Lenora. Üks kulus muistne laulu-jut” (1851), mis sai Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul positiivse hinnangu.

(Hebel 1854b: 35). Samuti tutvustatakse sõjaväelisi termineid, nagu „unterohwitseri (sersandi)”, „rüggementi (polka)” (Hebel 1854c: 7) ja „lagri (leeri)” (Hebel 1854d: 16). Mõni eesti talupojale võõras nähtus on aga jäänud selgituseta, näiteks püha Lucia mälestuspäev on lihtsalt tõlgitud „Pühha Lutsia päevaks” (Hebel 1854e: 10). Võõramaiste kohanime poolest torkab eriti silma jutt „Üks ea ema” („Die gute Mutter”), kus on mainitud Prantsusmaad, Saksamaad, Reini jõge, „Sweitsi” ehk „Sweitsimaad” ning selle regiooni väiksemaid ja suuremaid linnu: Hebeli sünnilinna Baselit, „Strasburgi”, Sandgaud, „Maintsi” ja Kolmarit (Hebel 1854d: 15–16). Seega on Umblia tõlkes mõne kohanime otse üle võtnud (Basel), mõnel juhul kohandanud ortograafiat (Maints) ja mõnest teinud otsetõlke (Mustametsa). Ainus analoogial põhinev asendus, mis torkab silma jutus „Üks ea ema”, on 200 frangi asendamine 200 rublaga (Hebel 1854d: 18).

Sulgusid on kasutatud tekstides esineva mitmekeelsuse selgitamiseks. Jannseni Perno Postimehes ilmus 1859. aasta novembris kalendrijutt „Preislane ja Prantslane ehk au au wasto”, mis pärineb saksakeelsest jutukesest „Eine Ehre ist der andern werth!”. Prantsuskeelne „Oui, oui” esitatakse saksakeelse teksti eeskujul eesti keeles „Wui, wui”, millele Jannsen (1859: 167) lisab: „(se on Prantsusse keele: jah, jah)”.

Viimased sõnavara laiendamise näited olgu aga taas toodud Kreutzwaldi tõlgetest. Lisaks juba mainitud populaarteadusliku sisuga kogumikule „Ma-ilm ja mõnda”, kus sulgudes on mitmel puhul antud hoopis saksakeelne vaste (nt „rändawad tähed” selgitusega „(Planeten)”, Kreutzwald 1849: 65), tegeles andekas keeleuudaja Kreutzwald sõnade kinnistamise ja loomisega ilukirjanduslikes tekstides. Tema tõlgitud või mugandatud mitmeosaline seiklusjutt „Ma- ja Merre-piltid. Üks luggemisse ramat nore rahwale” (1850, 1857) toetus Alexander Friedrich Franz Hoffmanni (1814–1882) seiklusloole „Land- und Seebilder in Erzählungen für die reifere Jugend” (1848)¹³ ning võttis osaliselt üle juba originaalis sisaldunud sõna-seletusi, nagu „palankin” (Hoffmann 1850: 44), mille kirjelduse Kreutzwald ära tõlgib: „Palankin on üks kandmise raam, ehk üks Bambuse ridwa külgi köidetud liña, misga kaks tuggewad mehhed teid öllal ärrakannawad” (Hoffmann 1850: 44–45). Lugejatele tutvustatakse eksootilisi loomariigi esindajaid, nagu „hai” (Hoffmann 1850: 52), „lendawad kallad” (Hoffmann 1850: 66), „Jana-lind” (Hoffmann 1850: 176) ja „karu-pahwian” (Hoffmann 1850: 188, samas ka „Karro-pahwian”) ning lisatud on illustratsioonid. Mõni loom on lugejatele tuttav, teine mitte (Paatsi 2003). Lisaks esineb sulgudes tõlkevariante, näiteks „okka-sead (silid)” (Hoffmann 1850: 187). Aga loomi esineb ka ilma piltide ja selgitusteta: „antiloped, gnud, kwaggad, üppaw-jäñesed” (1850: 187).¹⁴ Leidub tehniliste terminite selgitusi, näiteks laeva „lee-külle poole (se on laewa alla tule kånatud külg)” (Hoffmann 1850: 52). Kohanimesid esineb mugandamata kujul, näiteks „Madeira” ja „nossa Senhora de Monte” (Hoffmann 1850: 49), esmamainimisel sõrendatult. Kreutzwaldi missioon tõlke-teose kaudu lugejate sõnavara laiendada ilmneb muu hulgas joonealusest märkusest

¹³ „Ma- ja Merre-piltide” saamisloost vt Roos 1930: 259.

¹⁴ Mõni neist loomadest esineb Aleksander Sakseni „Lomisse Öppetusse-ramatus” (1842). Paaviani kirjpilt on selles raamatus *Pawian* (Saksen 1842: 31) ja okassiga on *sea-siil* (Saksen 1842: 56). Vt ka Paatsi 2003: 73.

Hoffmanni raamatu teise osa tõlkes „Maa- ja mere-piltid. Teine jagu. Ehk imelikud juhtumised ja käigid Tseiloni saarel” (1857). Kreutzwald seob kommentaari sõnaga „maakera” ja ütleb:

Meie päiwil on Eestirahwale mitmelt poolt niipalju õpetuse walgust antud, et pisuke lugejate selts seda ära teab, mis „maakera” ja mõned muud edespidi siin lehtedes juhtuwad loodud asjade nimed tähändawad. Kes seda weel ei peaks teadma, wõib ilja aegu wälja antud Kooli-raamatust sellepoolt õpetust leida. (Hoffmann 1857: 7)

Märkusest võib välja lugeda, et tõlkija ei pea enda ülesandeks lugeja samasugusel määral toetamist kui varem ja annab nüüd vastutuse lugejale. „Maa- ja mere-piltide” teise osa tõlge sisaldabki rohkelt reaale, näiteks rahvaste ja vääriskivide nimetusi, mida tõlkija enam ei kommenteeri.

Viimased näited Hoffmanni rahvaraamatu kahe osa tõlgetest märgivad ilmekalt uue kirjaviisi kiiret levikut sellel kümnendil. 1850. aastal eestindas Kreutzwald veel vanas kirjaviisis („karru”, „kallad”), 1857. aastal kasutas ta juba uut kirjaviisi („nimed”, „õpetust”). Lisaks põhjaeesti ja lõunaeesti keele valikule ja sõnavara ning geograafiliste teadmiste laienemisele oli just **uue kirjaviisi juurutamine** XIX sajandi keskpaiga keelearendustöö kõige olulisem tahk.

Vana kirjaviisi peamised tunnused olid järgmised: 1) lahtise silbi pikka vokaali tähistab ühekordne vokaalimärk: *ma* (= *maa*); 2) kinnise silbi pikka vokaali tähistab kahekordne vokaalimärk: *maalt*; 3) lahtise rõhulise silbi lühikest vokaali tähistab järgmise konsonandi kahendamine: *tühhi* (= *tühi*) (Raag 2008: 45).

XIX sajandi keskpaigas oli segadus kirjaviisiuudusega haripunktis.¹⁵ Kasutusel oli üheaegselt mitu eri kirjaviisi. Vanas kirikukeeles tarvitatud kirjaviisi kõrval oli kasutusel Masingu soovitatud rõhumärkidega kiri. 1843. aastal ilmus Eduard Ahrensi „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes” („Eesti keele Tallinna murde grammatika”), mis soovitas muuta lühikeste ja pikkade konsonantide ja vokaalide märkimise reegleid, kirjutades pika vokaali kahe tähega ja lühikese konsonandi kahe vokaali vahel ühe tähega (Kask 1958: 56). Sõnalõpu pikka konsonanti soovitas Ahrens aga märkida endiselt ühe tähega. Friedrich Robert Faehlmanni ettepanekud puudutavad samuti vokaalide ja konsonantide pikkust ning lisaks käänamist.

Esimene uut kirjaviisi rakendanud tõlketekst ilmus 1844. aastal, selleks oli Jõe-lähtme pastori Gustav Schüdlöffeli (1798–1859) Tartus Laakmanni juures välja antud biograafia „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal”.¹⁶ Ehkki oluline teetähis, ei toonud see veel läbimurret. 1840. aastatel üritasid Kreutzwald ja Faehlmann rakendada uut kirjaviisi Õpetatud Eesti Seltsi kalendrites. Neist kahest oli algselt Faehlmann veendunud ja järjekindlam. Kreutzwald kirjutas 1846. aastal

¹⁵ Siinkohal võtan ülevaatlilikult kokku vaid mõne tähtsama arengujoone, täpsemaid kirjeldusi ja kommentaare vt Kask 1958.

¹⁶ Praegu saksakeelsetes kataloogides leitav saksakeelne „Thomas von Westen, der Apostel der norwegischen Lappen” on ilmunud Reinhold Vormbaumi kogumikus aastal 1850. Schüdlöffeli tõlke aluseks pidi olema mõni varasem versioon.

Faehlmannile, et lugejad ei oska uut kirjaviisi lugeda ja „[s]oome ortograafia pärast leiab meie kalender kõikide kihtide poolt kõige ägedamat vastuseismist” (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1976: 141, tlk Betti Alver).

Samal ajal ei olnud uues kirjaviisis kirjutamine selge Kreutzwaldile endalegi: ta tunnistas oma kirjades korduvalt, et on segaduses ega suuda reeglites orienteeruda. 1849. aasta 5. juunil sai Kreutzwald oma sõbralt Faehlmannilt pika kirja detailse analüüsiga „Ma-ilma ja mõnda” kolmanda osa (1849) esimese teksti „Rändawad tähhed” kohta, mis toetus Hebeli „Schatzkästlein’ist” (1811) pärinevale loole „Die Planeten”. Faehlmann eristas tõlkes mitut liiki kõrvalekaldeid nende mõlema pro-pageeritud keeleuuendustest: deklinatsiooni-, konjugatsiooni-, reksiooni- ja ortograafiavead ning substantiivi ja adjektiivi ühildumise probleemid (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1976: 222–226, tlk Betti Alver). Mõne esiletoodud eksimuse puhul on keele edasine areng andnud õiguse Faehlmannile, mõne puhul Kreutzwaldile.

1850. aastal Faehlmann suri, Kreutzwald jäi ilma mõttekaaslasest ja sõbrast, ent otsingud jätkusid. 1851. aastal kirjutas Kreutzwald tuttavale arstile ja toonasele Õpetatud Eesti Seltsi sekretärile Christian Emil Sachssendahlile (1814–1856), et talle ei meeldi pakutud uuendused: „Nii vähe kui ma piibli-ortograafiast oma õndsust otsin, niisama vähe rahuldab mind ka paavst Ahrensi poolt soovitatud soome kirjaviis, mis oma järjekindlusest hoolimata end ikkagi eesti liistu peale koolutada ei lase” (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1956: 266, tlk Betti Alver). Samaaegselt esines tekstides vana, vana ja uut kombineeriv ning uus kirjaviis. 1848. ja 1849. aasta kalendrilisades ning 1850. aastal raamatuna ilmunud Kreutzwaldi mugandus „Reinowadder Rebbane” rakendas uut kirjaviisi osaliselt. 1848. aastal ilmumist alustanud populaarne Jannseni mitmeosaline „Sannumetoja” oli aga vanas kirjaviisis. Mõlemad mainitud teosed ilmusid Tartus Heinrich Laakmanni kirjastuses, mis oli sajandi keskpaiga kirjastusturu kõige mõjukam ja edukam ettevõtmine. Seega ei sõltunud uue kirjaviisi rakendamine kirjastajast: Laakmann avaldas ühtviisi mõlemas kirjaviiis tekstes.

Ehkki Kreutzwald rakendas uue kirjaviisi lahendusi valikuliselt ja lähtus enda kombineeritud reeglitest, olid need tema jaoks siiski piisavalt olulised. Ilmekas on siinkohal Kreutzwaldi kokkupõrge Tallinna tõlkija ja ajakirjaniku Friedrich Nikolai Russowiga, keda ta muidu igati hindas. Russow katsetas parasjagu uue kirjaviisiga ja oli avaldanud tekste nii vanas kui ka uues kirjaviisis. Kreutzwald ründas Russowit „Maa-rahwa Kasulises Kalendris” (1857) avaliku kirjaga, millele Russow sama aasta detsembrikuu Tallorahwa Postimehes vastas, kasutades samuti uut kirjaviisi:

Sellepärast küsite, miks mina kord ühe oma raamato uel kirjakombel olen kirjotanud, ja pärast ometi jälle wana wiisi peale hakanud? [---] Mino armsad sõbrad maal wenitasid uut moodi kirjutust weerides mo ramatukese ni pitkaks, et uudis, mis esimene leht kulutas, käes ärawanunes, enne kui lugija raamato wiimse otsa kätte sai. Arwage isi, kas wõisin hakata oma sõa-sõnumite wahel ue ja wana kirja wahet seletada? asja, mis meie Maa-rahwale, Jumal parago, weel silmapaari wahekohas seisab [---]. (Russow 1857)

Russowi kirjutisest selgub, et ta nägi eestikeelse lugeja vaeva mitte ainult kirjanduskeeke kui kõrgema registriga, vaid ka lihtsalt igasuguse kirjatekstiga. Sellele vastas sama ajalehe 20. detsembri numbris Kreutzwald *alias* „Otsa Adam Wõrrost”, heites Russowile ette, et too ei toeta kirjaviisi uuendamise üritust ning eelistab publikule meele järele olla. Valgustustööd olevat keeruline teha ja selle õnnestumine ohus, „Kui kõik seatud walgus'-andjad / Pimeduse wõrku kandwad, / Misga walgustuse walla / Peitu wiwad waka alla” (Kreutzwald 1857).

Nii Kreutzwald kui ka Russow¹⁷ võitlesid seega sama asja eest: nad püüdsid jõuda vaimselt konservatiivse ja uuendustele vastu paneva vaese talupojani, teda toetada ja harida. Kreutzwald tõstis uue kirjaviisi kasutamise metafoorselt valguse ja pimeduse võitluse tasandile ning nagu sinse käsitle alguses osutatud, jäi selline jõuline vastandus uue kirjaviisi arengu kirjeldustesse pikalt püsima.

Lõpetuseks

Eesti kirjakeele arengus oli XIX sajandi keskpaik aeg, mil rakendused lõplikult sajandivahetusel alguse saanud muudatused. Selle käigus laienes kirjakeele arengusse panustavate isikute ring, suurenes eestikeelse kirjasõna maht ning konkureerisid erinevad ideoloogilised ja filoloogilised ideed. Kuna enamik selle perioodi tekste olid mugandused, laiendati just tõlgete kaudu lugejate sõnavara ja juurutati kirjaviisi muutusi. Artiklis näidatud sõnavara laiendamise võtetega, nagu viited sel perioodil ilmunud entsüklopeedilistele tekstidele, sulgude ja joonealuste kirjelduste kasutamine, reaaside kultuurilise või geograafilise konteksti avamine, mitmekeelsuse kommenteerimine, avaritati ühtlasi eestlasest lugejate maailmapilti. Uues, vanas ja neid sünteesivas kirjaviisis ilmunud tõlked näitavad, kuidas tõlkijad hindasid oma võimekust uue kirjaviisiga kaasa minna ning sihtrühma suutlikkust uuendusi vastu võtta.

Seda, kui keerulise ülesande ees olid XIX sajandi keskpaiga keelearendajad, näitab 1914. aastal Johannes Aaviku seisukohavõtt eesti kirjakeele kohta: „Keegi, aga absoluutselt mitte keegi ei oska meil kirjakeelt korrektilt ja vigadeta kirjutada, nii väga kui ta seda katsukski, sel lihtsal põhjusel, et meil seda korrekti kirjakeelt veel ei ole” (Aavik 1914: 2).

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri projekt „Tõlkimine ajaloos. Eesti 1850–2010: tekstid, tegijad, institutsioonid ja praktikad” (PRG1206).

¹⁷ Ehkki Russow oli vahepeal hõlbinud ortograafiareformi teelt, tuli ta sellele rajale jõuliselt tagasi ja avaldas uues kirjaviisis „Eestimaa Talorahwa Seaduse” tõlke, et eestlased tunneksid oma seadusi ja õigusi. Selle mahuka ja keeruka tõlke rolli on uue kirjaviisi leviku toetamisel raske üle hinnata. „Eestimaa Talorahwa Seaduse” tõlke lisadena ilmus arvukaid näidiseid talumajapidamises olulistest arvepidamislehtedest ja isegi Eestimaa taimede sõnastik ladina-saksa-eesti keeles (Eestimaa Talorahwa Seadus 1858: 148–151).

VEEBIVARAD

Wörterbuchnetz. <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB&lemid=S22610>

KIRJANDUS

- Aavik, Johannes 1914.** „Keelelise Kuukirja” siht ja laad. – Keeleline Kuukiri, nr 1–2, lk 1–4.
- Albrecht, Jörn; Plack, Iris 2008.** Europäische Übersetzungsgeschichte. Tübingen: Narr Francke.
- Altoa, Villem 1977.** Eesti kriitika 19. sajandil. Tallinn: Eesti Raamat.
- Andresen, Andres 2019.** Laiuse kihelkonna ajaloost. – Vana kannel XIII. Laiuse regilaulud. (Monumenta Estoniae Antiquae I: Estonum carmina popularia.) Koost ja toim Kristi Salve, Liina Saarlo, Janika Oras. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 13–32.
- Annus, Endel 2000.** Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Barth, Christian Gottlob 1856** = Wanna Buhgmann. Üks luggeminne öppelikkuks aeawiteks. Tlk Franz Heinrich Willberg. Tartu: H. Laakmann.
- Bausinger, Hermann 1963.** Schwierigkeiten bei der Untersuchung von Trivallliteratur. – Wirkendes Wort, nr 13, lk 204–215.
- Eestimaa Talorahwa Seadus.** Tallinn: [s. n.], 1858.
- Eichhorn, Wilhelm Friedrich 1860.** Eestköne. – [Friedrich Schiller,] Laul kiriko kellast. Tlk W. F. Eichhorn. Pärnu: W. Borm, lk III–VIII.
- Eichhorn, Friedrich Wilhelm 1870.** Kella laul in „Wana ja Uut”. – Revaler Zeitung 8. VI, nr 129; 9. VI, nr 130.
- Even-Zohar, Itamar 2008.** Culture planning, cohesion, and the making and maintenance of entities. – Beyond Descriptive Translation Studies: Investigations in Homage to Gideon Toury. (Benjamins Translation Library 75.) Toim Anthony Pym, Miriam Shlesinger, Daniel Simeoni. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 277–292.
<https://doi.org/10.1075/btl.75.22eve>
- Freundlich, Carl Wilhelm 1852** = Leonore ehk Leno. – Lillekessed, ehk: Mitmed ja mitme-suggused laulud Ma rahwale, ello parrandamisseks ja ausaks aiawiteks. Koost Berend Gildenmann. Pärnu: W. Borm, lk 43–55.
- Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus.** I kd. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele. 1833–1866. Toim Eduard Ertis, Rudolf Põldmäe, Aarne Vinkel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus.** II kd. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. 1847–1866. Toim Eduard Ertis, Ea Jansen, Juhan Käosaar, Mart Lepik, Liis Raud, Aarne Vinkel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.
- Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus.** IV kd. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. 1859–1874. Toim Eduard Ertis, Mart Lepik, Liis Raud, Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.

- Füller, Klaus Dieter 2006.** Erfolgreiche Kinderbuchautoren des Biedermeier. – Kinder- und Jugendkultur, -literatur und -medien. Theorie – Geschichte – Didaktik. Kd 42. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Hasselblatt, Cornelius 2016.** Eesti kirjanduse ajalugu. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tlk Mari Tarvas, Maris Saagpakk, Ave Mattheus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hebel, Johann Peter 1854a** = Woeras laps. – Tallorahwa Koddo-söbber. Seitseteistkümmend wäljawallitsetud öppetlikud juttud. Koost ja tlk Aleksander Umbliä. Tartu: H. Laakmann, lk 13–15.
- Hebel, Johann Peter 1854b** = Üks kawwal mees. – Tallorahwa Koddo-söbber. Seitseteistkümmend wäljawallitsetud öppetlikud juttud. Koost ja tlk Aleksander Umbliä. Tartu: H. Laakmann, lk 35.
- Hebel, Johann Peter 1854c** = Se kerjaja antwerki sell Anklammi linnas. – Tallorahwa Koddo-söbber. Seitseteistkümmend wäljawallitsetud öppetlikud juttud. Koost ja tlk Aleksander Umbliä. Tartu: H. Laakmann, lk 6–7.
- Hebel, Johann Peter 1854d** = Üks ea ema. – Tallorahwa Koddo-söbber. Seitseteistkümmend wäljawallitsetud öppetlikud juttud. Koost ja tlk Aleksander Umbliä. Tartu: H. Laakmann, lk 15–19.
- Hebel, Johann Peter 1854e** = Koggematta kokkosaminne. – Tallorahwa Koddo-söbber. Seitseteistkümmend wäljawallitsetud öppetlikud juttud. Koost ja tlk Aleksander Umbliä. Tartu: H. Laakmann, lk 9–12.
- Hermann, Karl August 1898.** Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Tartu: K. A. Hermann.
- Hoffmann, Alexander Friedrich Franz 1850** = Ma- ja Merre-piltid. Ehk imelikud lugud lõune-pool Ahwrikas. Üks luggemise ramat nore rahwale. Tlk Friedrich Reinhold Kreutzwald. Tartu: H. Laakmann.
- Hoffmann, Alexander Friedrich Franz 1857** = Maa- ja mere-piltid. Teine jagu. Ehk imelikud juhtumised ja käigid Tseiloni saarel. Üks lugemise raamat noore rahwale. Tlk Friedrich Reinhold Kreutzwald. Tartu: H. Laakmann.
- Jannsen, Johann Voldemar 1857a.** Postimehhe essimenne terretaminne. – Perno Postimees 5. IV, [nr 1], lk 1.
- Jannsen, Johann Voldemar 1857b.** Sannumed woöralt maalt. – Perno Postimees 5. IV [nr 1], lk 5–6.
- Jannsen, Johann Voldemar 1857c.** Sannumed pagganattest. – Perno Postimees 5. IV [nr 1], lk 6–8.
- Jannsen, Johann Voldemar 1859.** Preislane ja Prantslane ehk au au wasto. – Perno Postimees 18. XI, nr 21, lk 166–168.
- Jannsen, Johann Voldemar 1860.** Kirri ja kirja wastus. – Perno Postimees 7. IX, nr 35, lk 275–277.
- Jürgenson, Dietrich Heinrich 1844.** Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Ersten Bandes drittes Heft. Dorpat: Leipzig, lk 61–73.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino 1997.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

- Kask, Arnold 1946.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel. Борьба между старой и новой орфографией. (Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Filoloogilised teadused 2.) Tartu: RK Teaduslik Kirjandus.
- Kask, Arnold 1958.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1848.** Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tullosaks ja õppetlikuks aeawiteks Ma-rahwale. I–II. Tartu: H. Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1849.** Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tullosaks ja õppetlikuks aeawiteks Ma-rahwale. III–IV. Tartu: H. Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1850.** Reinowadder Rebbane. Üks ennemuistene jut. 10 kena pildikujudega. Tartu: H. Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1851.** Lenora. Üks kulus muistne laulu-jut. Tartu: H. Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1854.** Widewik. – Maa-rahwa Kasuline Kalender ehk Täht-Raamat. Tartu: H. Laakmann, lk 1–38.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1857** = Könned ommalt maalt. Otsa Adam. – Tallorahwa Postimees 20. XII, nr 25, lk 194.
- Kujamäki, Pekka 2004.** Übersetzung von Realienbezeichnungen in literarischen Texten. – Übersetzung, Translation, Traduction. Ein internationales Handbuch für Übersetzungsforschung. An international Encyclopedia of Translation Studies. Encyclopédie internationale de la recherche sur la traduction. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Handbooks of Linguistics and Communication Science 26.1.) Koost ja toim Harald Kittel, Armin Paul Frank, Norbert Greiner, Theo Hermans, Werner Koller, José Lambert, Fritz Paul. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 920–925.
<https://doi.org/10.1515/9783110137088.1.13.920>
- Kurrik, Juhan 1922.** Vilksatudused ärkamisajast. Päevapildistanud J. Kurrik. – Eesti Kirjandus, nr 6, lk 181–193.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lokk, Reigo 2015.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnopolitiilised konfliktid. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 35.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Marbach, Gotthard Oswald 1857** = Kilplaste imewärklikud, wäga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tännini veel üleskirjutamata jutud ja teud. Tlk Friedrich Reinhold Kreutzwald. Tartu: H. Laakmann.
- Mattheus, Ave 2015.** Tölkepärl eesti ilukirjanduse algusaegadest – esimene eesti robinsonaad. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 15, lk 155–176.
<https://doi.org/10.7592/methis.v12i15.12121>
- Nekvapil, Jiří 2010.** The history and theory of language planning. – Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning. II kd. (ESL & Applied Linguistics Professional Series.) Toim Eli Hinkel. New York: Routledge, lk 871–887.
- Nieritz, Karl Gustav 1853** = Jürri Neimark ja temma wiol, ehk „Kes Jummalat ni lasseb tehha kui temma tunneb üllewelt”. Tlk Heinrich Nieländer. Tartu: H. Laakmann.

- Nirk, Endel 1966.** Sissejuhatus. – Eesti kirjanduse ajalugu. II kd. XIX sajandi teine pool. Peatoim Endel Sõgel, toim E. Nirk. Tallinn: Eesti Raamat, lk 5–13.
- Nirk, Endel 1968.** Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Monograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Nirk, Endel 1983.** Eesti kirjandus. Arengulooline ülevaade. Tallinn: Perioodika.
- Oakes, Leigh 2024.** The historical developments of language policy and planning. – The Routledge Handbook of Language Policy and Planning. (Routledge Handbooks in Applied Linguistics.) Toim Michele Gazzola, François Grin, Linda Cardinal, Kathleen Heugh. Abingdon–Oxon: Routledge, lk 35–48.
<https://doi.org/10.4324/9780429448843-3>
- Paatsi, Vello 2003.** Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918). (Tallinna Pedagoogikaülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid = Tallinn Pedagogical University. Dissertations on social sciences 5.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Richter, Julia 2020.** Translationshistoriographie: Perspektiven und Methoden. (Transkulturalität – Translation – Transfer 11.) Wien: New Academic Press.
- Roos, Jaan 1930.** F. R. Kreutzwaldi „Maa- ja Merepiltide” algupära. – Eesti Kirjandus, nr 6, lk 257–268.
- Ross, Kristiina 2003.** Viimane misjonilingvist Eduard Ahrens eesti kirjakeele reformijana. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 321–330.
- Ross, Kristiina 2011.** Missioon ja mäng eesti kirjakeele sünnis. – Vikerraar, nr 1–2, lk 117–127.
- Russow, Friedrich Nikolai 1857** = Könned ommalt maalt. – Tallorahwa Postimees 6. XII, nr 23, lk 180.
- Saagpakk, Maris 2015.** Sprache steht zur Debatte – Diskussionen um die Zukunft der estnischen Sprache um die Mitte des 19. Jahrhunderts. – Das Baltikum als Konstrukt (18.–19. Jahrhundert). Von einer Kolonialwahrnehmung zu einem nationalen Diskurs. Toim Anne Sommerlat-Michas. Würzburg: Königshausen & Neumann, lk 97–111.
- Saar, Gustav 1936.** Johann Heinrich Wilhelm Witschel'i „Hommiku- ja õhtuohvrite eestindused”. – August Annist, G. Saar, Kreutzwald, Jean Paul ja Witschel. (Akadeemilise Kirjandusühingu toimetised XI.) Tartu: Akadeemilise Kirjandusühingu Kirjastus, lk 51–103.
- Saksen, Aleksander 1842.** Lomisse Õppetusse-ramat, kus sees ärraselletakse, mis suur Jumal mailma peäle on lonud. Iggaühhele, kes õppetust tagganouab. Tallinn: Gressel.
- Santo, Gustav Moritz 1853.** Einige Bemerkungen über die ehstnische Nationalität und über das Verhältnis der ehstnischen gelehrten Gesellschaft zu derselben. – Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur 19. I, nr 3, v 44–48.
- Schmid, Christoph von 1851.** Rosa, ehk Lapse armastus: Wannematte ja lastele wägga armsaks aiawiteks ja õppetusseks. Tlk Berend Gildenmann. Pärnu: W. Borm.
- Talve, Ilmar 2004.** Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal.** Tlk Gustav Schüdlöffel. Tartu: H. Laakmann, 1844.

- Toury, Gideon 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. (Benjamins Translation Library 4.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Vilbaste, Gustav 1961. Eduard Ahrensi katseid Eesti kirikukeele parandamiseks. – *Emakeele Seltsi aastaraamat VII*. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, lk 11–16.
- Vinkel, Aarne 1966. Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.
- Wilpert, Gero von 2001. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart: Kröner.
- Über die estnische Journalistik. – *Revaler Zeitung* 28. XI 1867, nr 277, lk 1.

Maris Saagpakk (sünd 1973), PhD, Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi saksa kultuuriloo ja kirjanduse dotsent (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), saagpakk@tlu.ee

The development of written Estonian during the early national awakening period through the lens of literary translations

Keywords: written Estonian, 19th century, language attitudes, new orthography

This article explores the development of written Estonian during the early national awakening period, with a focus on the mid-19th century, as reflected in literary translations. The language reform process involved a transition from the old orthography to a new one, reducing dialectal differences, and enriching the vocabulary. Translated texts played a central role in this process. By broadening readers' worldview with new concepts and ideas, and introducing language innovations in an appealing and engaging context, translations from the early national awakening period significantly contributed to the evolution of written Estonian. The article highlights examples from the works of translators who are now largely forgotten, such as Berend Gildenmann, Heinrich Nieländer, and Aleksander Umblija, alongside texts by key figures of the early Estonian national awakening, including Johann Voldemar Jannsen, Friedrich Reinhold Kreutzwald, and Friedrich Nikolai Russow.

During the mid-19th century, the majority of Estonian-language literature comprised translations from German folk literature, adapted to suit the needs and knowledge levels of Estonian-speaking audiences. Translators often added explanations, introduced new words, expanded the existing vocabulary, and included notes that provided cultural and geographical context. Faithfulness to the original source text was not a priority; texts could be abridged, expanded, or annotated as needed. Thus, Estonian translations of popular books, such as Kreutzwald's *Reinowadder Rebbane* (1850) and *Kilplaste imewärklikud, wäga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tännini veel üleskirjutamata jutud ja teud* (1857), heavily adapted European literary heritage. These and other literary translations helped cultivate reading habits among the Estonian people, establish a book market, and lay the foundation for the emerging tradition of original Estonian literature as a cultural and communal phenomenon.

The article also examines the historical context of the 19th-century standardization of written Estonian and its links to broader social and cultural changes, such as ideological disagreements between Baltic German and Estonian intellectuals and the bilingualism of educated Estonians. It discusses the attitudes of translators towards the language reform as well as the debates and perceptions surrounding translation as a cultural process.

Maris Saagpakk (b. 1973), PhD, Tallinn University, School of Humanities, Associate Professor (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), saagpakk@tlu.ee